

Acompanyament a víctimes de desaparició forçada des del testimoniatge, la narració i l'escolta en el context de la violència sociopolítica a Colòmbia

Support for victims of enforced disappearance based on testimony, accounts and listening in the context of socio-political violence in Colombia

Alba Lucía Cruz Castillo¹

ORCID: 0000-0002-4657-6000

Johan Romero Rodríguez²

Recepció: 12/04/21. Revisió: 07/05/21. Acceptació: 01/06/21

Per citar: Cruz Castillo, A. L., i Romero Rodríguez, J. (2021). Acompanyament a víctimes de desaparició forçada des del testimoniatge, la narració i l'escolta en el context de la violència sociopolítica a Colòmbia. *Revista de Treball Social*, 220, 51-77. <https://doi.org/10.32061/RTS2021.220.03>

Resum

El present escrit il·lustra el procés d'investigació desenvolupat en el context d'acompanyament a familiars víctimes de desaparició forçada en una zona d'alta conflictivitat a Colòmbia. Aquest procés, dut a terme durant tres anys de la mà d'estudiants de Treball Social pertanyents al Planter de recerca PAZS.O.S, va deixar com a resultat una metodologia que posa en el centre la narració, el testimoniatge i l'escolta com a pilars fonamentals de denúncia, guarició i cocreació de memòria; addicionalment, el text evidencia les tensions que es presenten en l'exercici del rol

---

1 Treballadora social, Universidad de Caldas. Dra. Antropologia Social, Universitat de Barcelona. Dra. Educació i Societat, Universidad de La Salle. Docent investigadora, Universidad de La Salle. alcruz@unisalle.edu.co

2 Treballador Social, Universidad de La Salle. johanrromero55@unisalle.edu.co

d'investigador on la vida i la seguretat han de ser reflexions constants dels mètodes d'acostament al territori i de les estratègies d'intervenció.

En la primera part, per tant, el text s'ocupa de contextualitzar la zona on es va dur a terme l'exercici de recerca, fent una mirada històrica dels actors implicats i algunes de les principals afectacions, on la desaparició forçada ocupa un lloc polític estratègic d'actuació de grups il·legals; posteriorment, s'exposen el context de sorgiment de l'aposta d'investigació i les particularitats que li van donar origen; finalment, el text evidencia l'aposta metodològica que sorgeix d'aquest procés amb la intenció que pugui ser aplicada i replicada a contextos similars. Per tant, el text és rigorós a l'hora de presentar de manera detallada cadascun dels passos desenvolupats.

Paraules clau: Investigació, desaparició forçada, escolta, testimoniatge.

Abstract

This paper illustrates the research process pursued in the context of supporting relatives who are victims of enforced disappearance in an area of acute conflict in Colombia. Carried out over three years by social work students belonging to the PAZS.OS research seedbed, this process gave rise to a methodology that centres on the portrayal of accounts, testimony and listening as fundamental pillars for reporting, healing and joint creation of memory. Additionally, this paper reveals the tensions that arise in performing the role of researcher where life and security must serve as ongoing reflections of both community-based approach methods and of intervention strategies.

Accordingly, the first section deals with contextualising the region where the research exercise was carried out, offering a historical perspective of the stakeholders involved and some of the main effects, where enforced disappearance holds a strategic political place in the action of illegal groups. Then, the context surrounding the emergence of the research undertaking and the specific aspects that gave rise to it are set out. Lastly, the paper lays down the methodological undertaking that arises from this process with the aim of it being applied and replicated in similar contexts; therefore, the text is thorough in delivering a detailed presentation of each of the steps undertaken.

Keywords: Research, enforced disappearance, listening, testimony.

1. A tall d'Introducció, lectura de la conflictivitat en el Departament del Meta i el municipi d'Uribe

La desaparició forçada ha estat una de les formes de violència més perverses a escala mundial, ja que incorre en la violació de múltiples drets humans, deixant desproveïdes les seves víctimes directes d'una identitat, obligant a una existència que presenta la negació de l'ésser humà, perquè al fet de la privació de la llibertat se li suma l'ocultació del seu parador, impeding exercir recursos legals de protecció als seus drets. Així mateix, la seva família i la societat en general entren en un estat permanent d'angoixa, por, inseguretat i incertesa que es tradueix en esperança per les expectatives de trobar amb vida el desaparegut i el seu retorn, o en el temor d'una pèrdua definitiva, imaginant els patiments de les persones i prolongant el sofriment, fent-ne un delictes continu.

La desaparició forçada és definida pel Centre Nacional de Memòria Històrica (2016, p. 38) com una

Modalitat de violència desplegada intencionalment en un context d'extrema racionalització de la violència, que consisteix en la combinació de privació de llibertat de la víctima, sostracció d'aquesta de l'emparedat legal i ocultació d'informació sobre el seu parador, en què poden ser responsables tant els estats nacionals, com els grups armats il·legals que la incorporen al seu repertori en el marc de la seva activitat criminal.

A Colòmbia, la desaparició forçada ha estat una constant en el conflicte sociopolític, que al país s'ha donat enmig d'una lluita armada durant més de cinc dècades i que n'addueix les causes a diferents aspectes associats a la tinença de terres, participació política, feblesa estatal, narcotràfic, entre d'altres, situant aquesta pràctica com a part dels repertoris dels diferents grups armats, liderats pels qui posseeixen el poder polític, que n'abusen per eliminar l'oposició. Al nostre país es presenten algunes particularitats que associen les desaparicions amb la legalitat, com l'Estatut de Seguretat Nacional, que es va convertir en el marc legal que va donar autonomia a les Forces Armades permetent així la vulneració de drets reprimint el que el poder considerava com a amenaça i les expressions polítiques dissidents. És a dir, malgrat que és part del repertori de diferents grups, es va convertir gairebé en una política dels legals, com per exemple les Autodefenses Unides de Colòmbia.

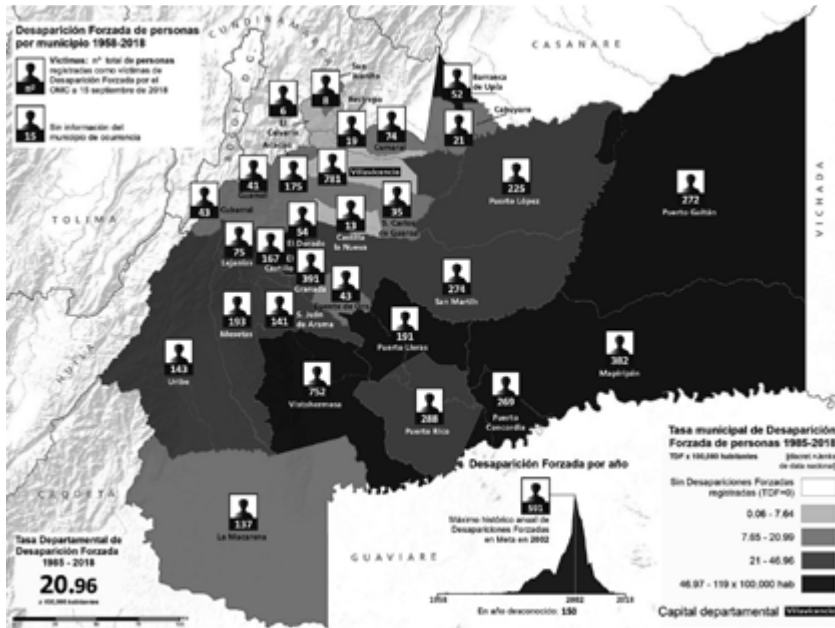
La desaparició forçada ha tingut diverses manifestacions a Colòmbia, descrites en l'informe "Hasta encontrarlos" del Centre Nacional de Memòria Històrica (2016). Ha estat dirigida a pagesos, jornalers, agricultors i obrers situant allà com a mòbil la disputa pel control territorial que convertia en víctima tot aquell que fos habitant d'un dels territoris cridaners per als grups armats, sense cap mena de selecció. De la mateixa manera s'han reconegut com a objectiu potencial de desaparicions grups com ara:

líders sindicals, estudiants, militants i simpatitzants de partits polítics d'oposició, integrants d'organitzacions defensores de Drets Humans i els familiars de tots ells. D'altra banda, aquest delictes al nostre país també ha pres la forma d'"execucions extrajudicials", els mal anomenats falsos positius, la finalitat dels quals era comptabilitzar enganyosament i augmentar les xifres d'assoliments militars per morts de la dissidència donats de baixa en combat. Per a aquest cas les seves víctimes van ser joves de zones vulnerables del país detinguts il·legalment o a còpia de mentides, assassinats i fets passar com a membres de la insurrecció.

Aquesta situació no ha estat aliena a la regió oriental del país, sobretot al departament del Meta, perquè segons informes del Pla Nacional per al Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament (2014) i del Centre Nacional de Memòria Històrica (2016) la regió d'Ariari Guayabero –composta per municipis com El Castillo, El Dorado, La Macarena, Uribe, Vista Hermosa, entre d'altres– és una de les que més ha sofert els flagels de la violència. La seva ubicació amb corredors estratègics i l'històric abandonament institucional de l'Estat van permetre que els seus territoris es convertissin en zones controlades per grups armats. En un dels informes esmentats es presenten els antecedents dels exèrcits al Meta, fins i tot des de la seva colonització i els processos de guerra i pau a Colòmbia, destacant fets que situen aquest departament com a territori de concentració de la lluita armada, entre els quals es troben la incursió de les guerrilles comunistes comandades per "Richard", conferències de les guerrilles al sud del departament, influències de Juan de la Cruz Varela a la frontera amb Cundinamarca i altres relacions del territori potencials del conflicte. En relació amb el context de les desaparicions forçades, correspon a una de les zones que va aplicar l'Estatut de Seguretat Nacional per la presència de l'M-19 i per la seva marcada tendència a les mobilitzacions socials considerades com a amenaça.

La història del conflicte en els municipis del Meta comprèn zones que oscil·len entre la guerra i la pau. Això es tradueix literalment en el municipi d'Uribe, que ha estat escenari protagonista de processos de pau i de múltiples atacs militars. Alguns fets històrics que recreen aquesta situació són, d'una banda, la presència dels diferents grups armats en els seus territoris. El 1990 es va viure el bombardeig al campament del secretariat de les FARC autoritzat pel president César Gaviria i el 1998, en una matinada d'agost, van atordir al seu habitants tres cilindres bombes que van explotar contra cadascuna de les bases de l'exèrcit que resguardaven el poble, anunciant el començament d'una presa guerrillera que sense èxit va assetjar i va terroritzar les persones fins al punt d'arribar a naturalitzar la violència per no ser l'únic fet violent perpetrat en aquestes terres. D'altra banda, en aquest mateix any es va donar un escenari producte de la necessitat de pau en aquest lloc, reconegut com a "zona de distensió", durant els diàlegs de pau del Govern d'Andrés Pastrana amb les FARC. La presència de la guerrilla a Uribe durant el període de distensió fins al 2002 deixa una sèrie d'atacs en aquests quatre anys que s'han cobrat la vida dels seus pobladors.

Figura 1. Taxa municipal de desaparició forçada al Meta (OMC)

Font: Mingorance, F. i Arellana, E. (2019).

Quant a la desaparició forçada, la imatge 1 permet dimensionar la magnitud i sistematicitat del delict de la desaparició forçada en aquest departament amb una xifra aproximada de 5.281 víctimes documentades entre 1958 i 2018, segons Mingorance, F. y Arellana, E. (2019), la qual cosa correspon al 7% dels casos a escala nacional. Al municipi d'Uribe, l'entrada de l'exèrcit el 2002 pel terme de la zona de distensió va portar amb si un abús de la força pública en aquest lloc, presentant captures massives sobre la població, restriccions a la mobilitat i assenyalaments a l'oposició, entre altres fets de vulneració de drets. Va ser l'any en què més desaparicions i fustigacions hi va haver, produint un ambient de terror sobre els habitants.

La pràctica repressiva de violència inscrita en la desaparició forçada transita en escenaris d'impunitat, per al cas del Meta al 99% (Mingorance, F. y Arellana, E., 2019), perquè es recrea un fet en el qual no hi ha una víctima, ja que es compta amb una persona el destí de la qual es desconeix, així com els seus homicides. No hi ha culpables ni un procés d'atenció assertiu, només un estat de suspensió i pànic que deslegitima el fet delictiu. Sumat a això, la impunitat es dona per altres elements com el subregistre, que, en paraules d'Albaladejo Escribano (2009), especialment per al cas colombià representa un repte perquè es tracta d'una pràctica poc i mal registrada, perquè és perpetrada per altres fets violents com el segrest, el desplaçament forçat, la violència sexual i tortures, entre d'al-

tres: “la por a les represàlies i la contínua victimització de les persones desaparegudes i els seus familiars també contribueixen al subregistre de la desaparició” (p. 10). Això impedeix dimensionar el nombre real de víctimes de desaparició forçada i ennuvola els efectes negatius que aquesta produeix sobre la família i la societat.

L'anterior recrea situacions de revictimització, perquè es reconeixen una sèrie de riscos a l'hora de denunciar, i els qui s'atreveixen a fer-ho es veuen sotmesos, en moltes ocasions, a una sèrie de prejudicis socials que molt sovint justifiquen el delictes i l'atribueixen a accions reprotxables de les víctimes i els seus afins. Així mateix, els funcionaris públics posen en dubte les seves declaracions havent de demostrar a l'extrem la seva condició de víctimes perquè creuen que no hi ha responsabilitat per l'ocorregut, perquè una de les tantes conseqüències de la desaparició forçada, a més d'esborrar per sempre les víctimes mitjançant l'ocultació física, és pretendre deixar constància que la persona desapareguda tenia merescut aquest final, estigma que implica la família i inhibeix accions de reclam. En aquest sentit, es posiciona com a camp d'acció per a investigadors socials l'acompanyament com un espai per escoltar els qui han estat víctimes d'aquest delictes, de dignificar els qui porten per dins la lluita i la resistència a l'oblit.

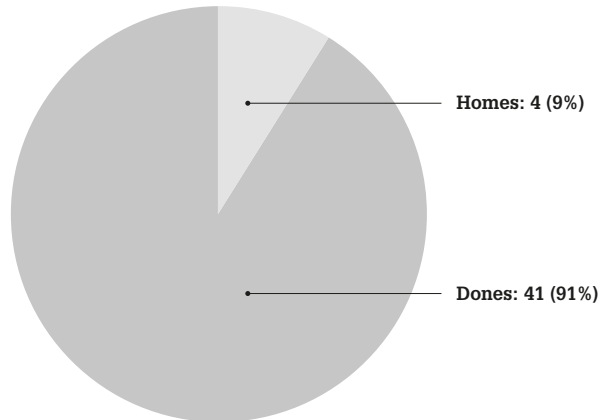
2. Context d'emergència de l'experiència d'investigació

En l'actual transició política, Colòmbia es juga el paper de la veritat i els processos de reparació com a acció central per a la construcció d'escenaris de pau perdurables i sense repetició de danys heretats del conflicte. En aquesta tasca es torna essencial la veu de les víctimes i la guarició del dolor que ha acompanyat molts colombians en aquesta història, on a vegades la falta d'acompanyament i la no presència de l'Estat han repercutit en l'oblit i la construcció de memòries fragmentades de la guerra; per aquest motiu, és prioritari escoltar els qui per diferents raons no han accedit a mecanismes de justícia per ser reparats o simplement comptats dins de les llargues llistes de persones que necessiten ser escoltades, especialment en territoris que com en el cas d'Uribe encara viuen enmig de la por, el dolor i l'oblit.

Amb el propòsit de visibilitzar els danys associats a la desaparició forçada i de contribuir als processos de veritat, el Planter de Recerca PAZS.O.S del Programa de Treball Social de la Universidad de La Salle té l'objectiu d'acompanyar iniciatives d'organitzacions socials i des d'allà comprendre els processos de memòries subordinades que es construeixen; aquest Planter en aliança amb la Fundació PAX Colòmbia es van sumar a la tasca de reconstruir casos de desaparició forçada a Uribe, Paraíso, Piñalito i La Julia atesos els antecedents anteriorment exposats sobre la conflictivitat en aquesta zona i la suma significativa de casos d'aquesta índole que encara estan sense ser resolts o escoltats. En aquest procés es

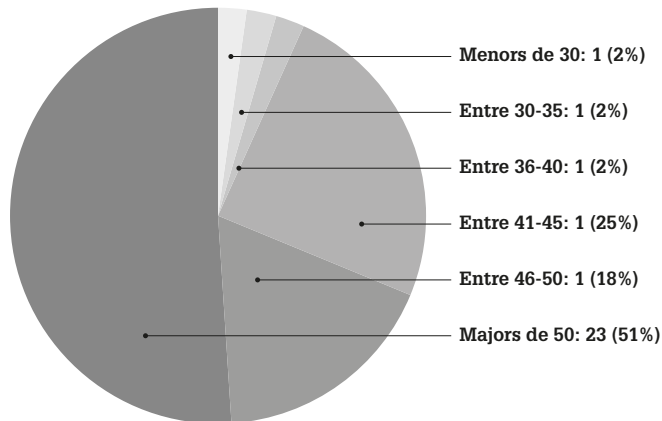
van reconstruir 45 casos de desaparició forçada des de les veus de familiars víctimes, que tenien les següents particularitats:

Figura 2. Sexe dels familiars que relaten el procés de desaparició

Font: Elaboració pròpia.

Figura 3. Edats dels familiars de víctimes/cercadors

Font: Elaboració pròpia.

Respecte a aquest primer acostament a la població de familiars víctimes amb els quals es va dur a cap aquesta proposta, és important ressaltar que la majoria dels qui exerceixen el rol de cercadors són dones i, per al cas d'Uribe i les altres poblacions limítrofes que es refereixen en aquest text, són persones adultes i adultes grans, atès que de mitjana els anys que els familiars porten buscant als seus éssers estimats es troba

entre 15 i 25 anys. Davant del rol que les dones exerceixen en aquest procés de cerca, Àvila (2019, p. 3) refereix:

L'altre dia, enmig d'una conversa sobre experiències de cerca de persones desaparegudes a Colòmbia, on les dones eren majoria i protagonistes, la frase va ser encunyada novament. L'han pres com a seva perquè, a més del dolor de no saber què va passar amb els seus éssers estimats en dècades, el que més les fereix és la indiferència d'una societat que els ha donat l'esquena.

Les famílies víctimes han sofert múltiples afectacions, entre les quals es compta el desplaçament (en relació amb aquest s'ha d'anotar que el nombre d'aquests ha estat entre 4 i 9 per nucli familiar), tortura, violència sexual, homicidis selectius, persecució política i desaparició forçada; sumat a aquests danys és molt present la despulla i el desarrelament com a estratègia de guerra exercida enfront d'aquesta població. Els familiars víctimes d'aquest procés pertanyen a ASOJULIA, AMVUPAZ i l'Assentament Embera Chami del Paraíso; en el procés d'acompanyament, PAX havia establert un contacte previ amb ells i les seves històries, la qual cosa va permetre en un segon moment que l'equip investigador pogués tenir una proximitat i establir-hi confiança; aquest referent territorial de PAX va ser un puntal estratègic en el procés d'acostament, coneixement del territori i protocols de seguretat de l'equip investigador al camp. En relació amb les organitzacions socials durant el procés, l'equip investigador es va adonar que són col·lectius que han intentat reunir víctimes del conflicte a la zona enmig de la por constant i la persecució militar, cosa que no els permet moure's lliurement. Per tant, han impulsat accions de tipus col·lectiu enfocades a processos de participació local i comunitària de tipus associatiu, però en aquestes accions no ha estat possible una estratègia directa en temes de memòria col·lectiva. Cal tenir en compte que en el territori encara es viu una guerra, que encara que no sigui de confrontació directa opera mitjançant una altra mena d'estratègies com la desaparició forçada, l'assassinat selectiu i la persecució a líders socials, per part de dissidències de les FARC-EP (Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia - Exèrcit Popular), paramilitarisme i l'Exèrcit Nacional.

L'actual onada de violència s'ha desfermat a la zona per processos de pau incomplets i per la persecució a excombatents que han decidit retornar a les armes. En el moment operen amb força les dissidències comandades per Romaña, que segons *Semana* (2019):

Quan Romaña, un dels comandants més temuts de les extintes Farc, no va resistir l'hostilitat de Tumaco, va buscar refugi a les planes. Les amenaces dels dissidents –incloent-hi Guacho– el van doblegar. Així que en una nit de setembre de 2017 es va escapolir de la zona de concentració juntament amb uns quants dels seus homes pròxims. Ho explica Lucio, excomandant del front 40, un guerriller que va caminar al seu costat durant més de 20 anys, i que també el va acompanyar aquella nit.

Van viatjar en una camioneta fins a Bogotà, sense que ningú els detingués, i d'allà van prendre rumb fins a una finca del corriol El Diamante, a

Uribe, Meta. Va triar aquesta zona perquè hi havia operat durant anys. En un terreny arrendat, Romaña es va dedicar a coordinar el cultiu de blat de moro i la ramaderia. Però la regió estava calenta i va haver de fugir de nou. Ho va fer al setembre passat i des de llavors ningú coneix el seu parador. Fa dues setmanes li va dir a la JEP, a través del seu advocat, que la seva seguretat i la de la seva família estaven en perill.

I això que Uribe és un dels municipis de la regió on els vents de pau bufen amb més força. Però a mesura que augmenta la distància amb el centre del país, el fantasma de la violència creix, encarnat, sobretot, per les dissidències del Bloc Oriental. L'estructura més poderosa de l'extinta guerrilla va deixar, naturalment, el grup residual més poderós. Units sota el comandament de Gentil Duarte es troben bona part dels 3.000 dissidents que, segons el Govern, hi ha en tot el país.

Mentrestant, els grups paramilitars que es debaten el territori es troben estructures heretades de la guerra de les Autodefenses dels anys 90 i que avui, segons Álvarez Vanegas et al. (2017, p. 30):

Compten amb aproximadament 70 integrants repartits en zones molt delimitades de 15 municipis dels Plans Orientals, d'acord amb xifres oficials. El Bloc Meta opera en dos departaments (Meta i Guaviare) i set municipis amb presència històrica d'aquesta organització (Villavicencio, Granada, Puerto Lleras, Puerto Concordia, San Martín, San Carlos de Guaroa y San José del Guaviare). L'estructura organitzacional d'aquests grups ha canviat en l'últim any a causa dels forts cops rebuts per part de la força pública. Va passar de tenir una estructura de tipus piramidal o jeràrquica similar a la dels blocs paramilitars, a una estructura gairebé horitzontal. Amb la contínua pèrdua de comandaments i combatents aquests grups ara compten amb un capítol principal que controla l'organització, un encarregat de les finances i un component armat, entre el rural i l'urbà, responsable de la seguretat de les zones d'alt valor, a més de la recollida de finances, extorsions i microtràfic.

A aquesta presència d'actors armats, se li suma en el territori el rol de l'Exèrcit Nacional, que al començament del 1995 augmentaria significativament les operacions al departament del Meta, especialment al municipi d'Uribe i que, a través del Batalló Germán Ocampo Herrera, va establir aliances amb el paramilitarisme a la zona, raó per la qual avui dia alguns militars segueixen processos d'indagatòria, entre ells Mario Montoya, que segons *Semana* (2016):

Si hi ha algun nom vinculat a la lluita contrainsurgent en les recents dues dècades és el de Mario Montoya. Quan ostentava el rang de coronel, va formar part del desembarcament de les Forces Militars a la caserna de les FARC a Uribe, Meta, al desembre de 1990, operació que es va denominar Casa Verde. Montoya coordinava les labors d'intel·ligència de l'operació i per això el president César Gaviria, el 10 de març de 1991, el va condecorar després d'exaltar el planejament, la direcció i l'execució de les accions de les tropes de la IV Divisió de l'Exèrcit.

El panorama de la guerra freda, el silenci i el medi on es debaten les víctimes van ser una constant en l'exercici d'investigació. Encara que no va haver-hi atacs directes o fustigacions, la por es respirava i es llegia en el transcórrer dels dies en el territori, que avui dia també intenta reconstruir-se a través d'estratègies d'ecoturismes que donen suport a l'ingrés econòmic d'algunes famílies, però que no obstant això continua estant a les mans dels grans terratinents.

El propòsit de la reconstrucció de casos de desaparició forçada era aportar a la veritat i oferir una entrada per a l'elaboració d'un informe per a la Comissió de la Veritat que permetés a les víctimes fer-se presents en un procés de justícia a través de la presència mediadora d'organitzacions com PAX en aquests processos.

3. Acció testimonial, narració i l'escolta en l'acompanyament psicosocial com a eines d'investigació

En el procés metodològic desenvolupat en el terreny, van ser fonamentals el testimoniatge, la narració i l'escolta com a eixos epistèmics de l'escenari formatiu per a la recerca; en aquest sentit, es comprèn que l'exercici d'investigació de la mà de les comunitats víctimes del conflicte armat permet el reconeixement de les particularitats de la guerra, construir memòries alternatives des dels qui han hagut de viure el conflicte de prop i sobretot una pràctica compromesa amb la construcció de veritat des de les veus dels protagonistes. En el procés de reconstrucció de casos de desaparició forçada, la narració i l'escolta es van reprendre com a fonaments teòrics i metodològics per a l'acompanyament, el reconeixent la importància del que les víctimes anomenen manera de trencar el silenci i anteposar-se a la por present encara en els territoris i la manera en què és rebuda la informació en una societat que sembla haver oblidat les persones que van estar enmig del conflicte.

L'acompanyament psicosocial s'ha constituït en un imperatiu ètic per a professionals que s'exerceixen en el camp d'atenció a víctimes en escenaris de conflicte sociopolític en la mesura que aporten a la comprensió del fenomen i la disminució de seqüeles i impactes que produeix la violència. Aquest acompanyament no pot ser estandarditzat, s'han de reconèixer les particularitats de les comunitats afectades, la qual cosa només és possible de comprendre a partir de les narratives i sobretot d'una escolta respectuosa que els permeti validar les seves experiències i reconstruir les seves històries, sent, també, una oportunitat per a la manifestació de les emocions dels qui s'han vist afectats. L'enfocament narratiu proposat per a la reconstrucció de casos de desaparició forçada apunta a la comprensió d'aquest delictes des de les veus de les víctimes, donant-li una identitat als patiments de la guerra, transcendint les xifres de les afectacions i coneixent les circumstàncies reals, des d'aquest enfocament en el qual "si bé

les narratives dels subjectes comporten una instància d'autointerpretació, l'enfocament narratiu involucra la intersubjectivitat i la conversa" (Porta i Flores, 2017, p. 685), la qual cosa exigeix una actitud d'escolta de qui investiga per a un exercici interpretatiu que vincula les experiències, la paraula i les emocions intercanviades.

En escenaris de conflicte sociopolític, les narratives s'han vist limitades i/o esbiaixades per l'ambient d'hostilitat i por encara vigent. Tenir intercanvis cara a cara amb les víctimes després de processos de generació de confiança permet reconèixer la història silenciada pels qui posseeixen el poder, perquè en paraules d'Achugar, citat per Blair (2008), la narració té elements fonamentals centrats en la denúncia enfront del silenci oficial, que ha construït una història que deixa de banda les veus dels qui pateixen directament. És allà on la denúncia, inscrita en les narratives, albira els excessos de poder, l'oblit, la marginació i sobretot el silenci i impunitat present.

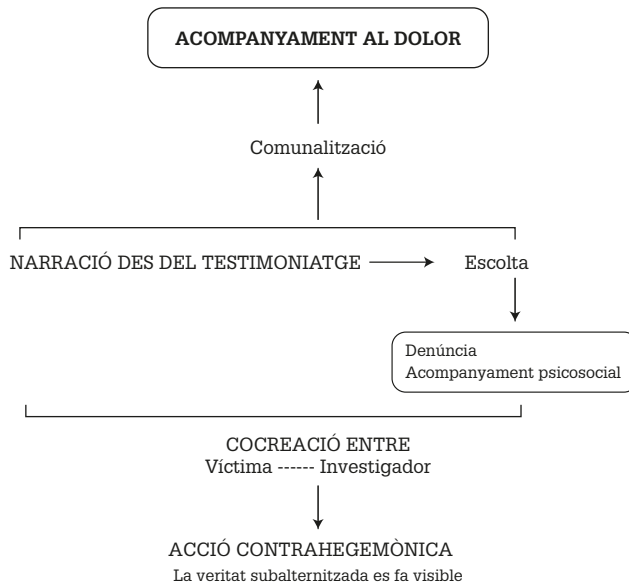
Per part seva, l'escolta es fa necessària en contextos de silenciament per la violència. Aquesta ha de ser propiciada en escenaris de protecció, alliberament i respecte portant l'investigador a qüestionar-ne la influència sobre els relats de vida de les persones, la qual cosa depèn de la seva disposició al moment d'entrevistar, que, en paraules de Muñoz et al. (2019), ret compte d'una concepció dinàmica i relacional de la subjectivitat narrada. Les significacions del que diu l'entrevista no es troben només en el que es diu i la recepció lineal de l'entrevistador, perquè una connexió més pròxima entre els actors involucrats brinda la possibilitat d'entendre els silencis, tensions, gestos i tota situació que caracteritza els relats. L'escolta ha d'estar caracteritzada pel reconeixement del dolor i empatia per qui narra, per així poder validar el que diu i dur a terme un acompanyament més enllà de les dades que nodreixen informes sobre la violència i desconeixen l'ésser humà darrere de les històries.

En l'exercici d'escolta es posa en escena el testimoniatge de la víctima, d'aquella que porta memòria i que construeix un lloc des d'on llegir-la. En relació amb això, Achugar (1992) afirma que "El caràcter que té el testimoniatge d'«una altra història» o d'«històries alternatives» només sembla possible quan els silenciats o exclosos de la història oficial intenten accedir a la memòria o a l'espai lletrat" (p. 55). En aquest sentit, el valor del testimoniatge com a acte biogràfic que és narrat per qui va viure de primera mà l'episodi traumàtic es converteix en un acte que compleix amb dues funcions essencials: la funció exemplaritzant o la denúncia i l'autorització lletrada de circumstàncies, vides i fets que no són patrimoni de la història oficial o que han estat ignorats per la història i la tradició vigent i hegemònica en temps anteriors. En concret, el testimoniatge es torna una acció pública de denúncia que els investigadors en el procés de transcripció i escolta interpreten a través d'elements centrats en aquesta narrativa. En aquesta mesura, el mètode de la guia d'escolta proposat per Carol Gilligan (1985) recupera l'escolta com un acte polític que es dona des del valor narratiu del testimoniatge, mentre aquest expressa la sensibilitat

de l'altre i això alhora es reverteix en una responsabilitat per a l'investigador de cuidar com una qüestió moral.

L'escolta en el testimoniatge narrat es va desplegar com una acció de coproducció discursiva sobre la memòria col·lectiva entre el familiar víctima i els investigadors. La responsabilitat dels investigadors es va bolcar per tant a un àmbit que també toca la moralitat a través de la cura; escoltar va ser alhora l'escenari de denúncia i politització dels familiars víctimes del que havia ocorregut i per això alhora en un espai de superació del trauma a través de la seva comunalització. En aquest sentit Fasciol (2010), citant Shay, afirma: "la recuperació comença, doncs, amb l'escolta, per la qual cosa, continua Shay, abans d'analitzar, abans de classificar, abans de pensar, abans d'intentar fer res, hauriem d'escoltar" (p. 23). L'escolta, per tant, ha de ser apresada, qualificada i polida. Això és una acció que s'aconsegueix només amb la sensibilització del dolor, de la indignació, la comprensió de la lluita de l'altre i sobretot de trobar un lloc polític per acompanyar aquest dolor.

Figura 4. Testimoniatge, narració i escolta en el procés d'investigació

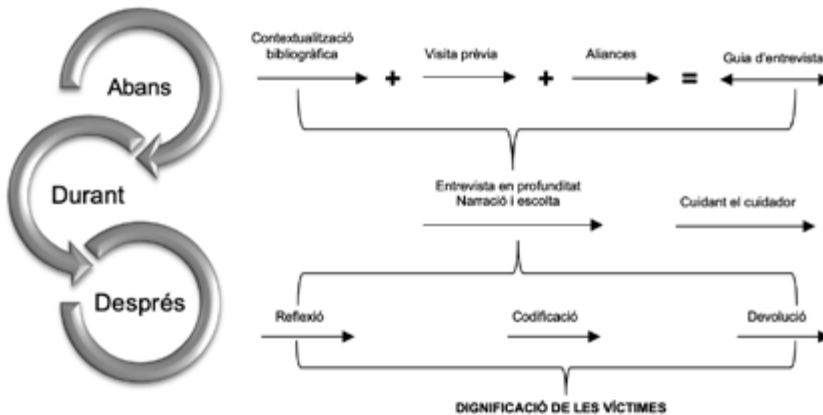
Font: Elaboració pròpia.

A l'esquema es visualitza el lloc prioritari que el testimoniatge, la narració i l'escolta van tenir en el procés d'investigació, que es van desenvolupar com a elements amb els quals es dialogava constantment.

4. Reconstrucció metodològica de l'experiència d'investigació

Aquesta investigació es planteja des d'enfocaments narratius que posen en el centre l'escolta i el testimoniatge i que van donar resposta a la necessitat de dur a terme pràctiques d'investigació i d'intervenció contextualitzades que s'ajustessin a la realitat, en aquest cas dels territoris que han hagut d'afrontar els flagels de la violència. Va ser construïda una proposta metodològica centrada en la no revictimització, el respecte i la dignificació de les víctimes que reclamen justícia en un país que constantment els invisibilitza i sotmet a processos d'atenció invasius i indiferents. En aquest sentit, la proposta té en compte l'abans, el durant i el després del treball de camp, centrant l'atenció en les víctimes i la interacció que s'estableix amb l'investigador. És per això que es té com a punt de referència l'enfocament narratiu i la pràctica relacional de l'escolta a partir dels moments plantejats per Muñoz et al. (2020), perquè si bé és important donar prioritat als relats d'interpretacions de vida de les persones, és important l'actitud de l'investigador per comprendre aquestes narratives.

Figura 5. Procés d'investigació desenvolupat

Font: Elaboració pròpia.

4.1. Abans

a. Contextualització bibliogràfica: Abans de la reconstrucció de casos de desaparició forçada a Uribe, Meta, va caldre un acostament bibliogràfic i d'experiència a aquest municipi, que ha estat al centre del conflicte intern colombià, senyalat, a més, per les desaparicions forçades. La revisió bibliogràfica va possibilitar l'acostament a fonts oficials i alternatives que van permetre comprendre les dinàmiques del territori, construint així contextualitzacions de les diferents zones en les quals es va treballar: cap de municipi d'Uribe i corriols La Julia i Paraíso. Algunes

críters per a l'escriptura van ser: ubicació geogràfica; com s'ha viscut el conflicte sociopolític en aquest municipi?; fites històriques de la regió; què és la desaparició forçada?; bloc de constitucionalitat de la desaparició forçada, mòbils i efectes de la desaparició forçada.

b. Visita prèvia: Una vegada fetes les precisions conceptuals es van donar les condicions per al primer moment, establert com a *entrevista en sintonia*, (Muñoz et al., 2020), que dona l'escenari propici per a l'escolta. Això suposa establir un mínim de confiança, conèixer cara a cara les persones amb els quals s'avançarà el procés d'acompanyament, preparant-se així per a pròximes sessions després del consentiment i acceptació per part d'elles. Per al cas en qüestió, va caldre una visita prèvia a fi de dur a terme alguns tallers en termes d'acompanyament psicossocial que van permetre l'acostament, intercanvi i reconeixement entre comunitats i familiars víctimes de desaparició forçada i el grup investigador. Algunes propostes desenvolupades van ser:

- **Teixint la paraula:** es va dur a terme amb els integrants de l'assentament indígena Embera Chami del corriol el Paraíso i va permetre fer un procés de construcció de memòria col·lectiva integradora de les veus diverses i vivències territorials de les víctimes i residents del lloc per mitjà de dinàmiques participatives, com el cercle de la paraula i la construcció d'un mandala teixit, fomentant així la resignificació de la memòria i prioritzant les narratives.
- **Intercanviant històries per conèixer-nos:** Amb aquest taller fet al cap de municipi va ser possible la identificació dels fets i afectacions generats de manera comunitària per causa del conflicte armat a través de l'elaboració de mapes corporals.
- **L'arbre de l'ànima:** Aquest taller es va desenvolupar al cap de municipi en una de les organitzacions de víctimes i va buscar establir un vincle de confiança amb la població, per generar espais d'aprenentatge a través d'un treball en conjunt i continu.
- **Tallers a La Julia Meta:** tenien per objectiu identificar la conflictivitat a La Julia des d'una lectura històrica dels actors i fets, així com caracteritzar els danys individuals, col·lectius i les afectacions socioterritorials a conseqüència del conflicte armat des de les narratives dels seus habitants.

En termes generals, dur a cap els tallers en aquesta etapa del procés, a més d'un acostament inicial, va permetre trobades empàtiques amb les dones, els homes i els joves pertanyents al municipi d'Uribe, Meta, que han estat víctimes de fets violents i han vist vulnerats els seus drets en el marc del conflicte armat colombià. La generació de confiança parteix d'establir relacions horitzontals amb les persones, de posicionar en el centre de les trobades el rellevant de les seves narratives perquè aquest no sigui un altre procés tècnic instrumental al qual s'han de sotmetre.

c. Entrevistes informals: En aquesta visita prèvia, també es van dur a terme algunes converses informals fora de l'espai dels tallers a líders socials, funcionaris públics i persones que donen compte de les *Entrevistes*

narratives i escolta oberta (Muñoz et al., 2020), amb l'objectiu d'ampliar les comprensions sobre el conflicte des de les veus dels qui han viscut des de diferents perspectives aquest fenomen. En aquests espais es requereix escoltar sense forçar, interrompre o qüestionar les narratives dels qui obren l'espai al diàleg. Són permesos els silencis, les contradiccions o ratificacions. En el procés es va tenir la següent pregunta orientadora: com han viscut les dinàmiques pròpies del territori els diferents actors? Només així va ser possible una comprensió més àmplia de la situació, permetent planejar pròximes trobades.

d. Creació d'aliances: El següent moment és comprès per l'*escolta preliminar de girs i entrevista d'aprofundiment* (Muñoz et al., 2020), que es tradueix en la revisió i ajustament del procés tenint en compte la informació recollida en etapes anteriors i centrat en la categoria inicial i transversal del procés, per al cas la desaparició forçada, sent una temàtica difícil d'abordar ja que es tracta d'un delicte que es manté en el temps igual que les seves afectacions morals, socials, psicològiques, per la qual cosa ha de ser abordat amb respecte i perícia. En aquest ordre d'idees va ser necessari recórrer a unes certes organitzacions amb experiència en el camp de l'atenció psicosocial a casos de desaparició forçada, que amb trobades formatives i reflexives van brindar eines indispensables per a l'acompanyament. Les organitzacions que van donar suport al procés van ser:

- **Movice:** és un moviment en el qual conflueixen processos organitzatius de víctimes de crims d'Estat. Té com a objectiu reivindicar la vulneracions d'accions perpetrades per membres de la força pública o forces paraestatsals o paramilitars que van actuar sota el suport de l'Estat; la seva lluita va encaminada al restabliment de drets a la veritat i la justícia, reparació integral, garanties de no repetició i la memòria. En aquest procés va complir un paper fonamental compartir un banc de preguntes per a la presentació d'informes davant la Jurisdicció Especial per a la Pau. Específicament, va guiar la construcció de l'instrument, en la mesura que orienta la cerca d'informació sobre diferents fets victimitzants, oferint recomanacions sobre com ha de ser abordada cada temàtica.

Sumat a això, va ser important conèixer la manera en què les víctimes s'acompanyen, lluiten i resisteixen juntes davant l'absència d'estratègies assertives, més encara quan l'Estat és el seu homicida, perquè és possible trobar institucions que caminen de la mà de les persones en els processos d'acompanyament, però en aquesta experiència són les mateixes persones víctimes els qui s'acompanyen i reconstrueixen. Finalment, un exercici pràctic amb una de les portaveus va oferir els elements necessaris per comprendre les característiques de qui acompanya, que ha de ser una persona summament respectuosa amb el dolor i compromesa amb el procés. De la mateixa manera, va convidar a l'exercici de memòria des de formes alternatives que despertessin els sentits i les connexions emocionals.

- **Col·lectiu Sociojurídic Orlando Fals Borda:** És una xarxa d'organitzacions compromeses amb la defensa, difusió i protecció dels drets humans a Colòmbia. Els seus esforços han apuntat a l'esclariment de la veritat sobretot en casos de desaparició forçada. Les seves aportacions al procés presentat fan referència a la manera d'acompanyar les víctimes, perquè la mirada sociojurídica va més enllà de la reconstrucció legal dels casos, que, encara que important, és insuficient, perquè es requereixen connexions i relacions més empàtiques que comprenguin la magnitud social dels danys a escala individual i comunitària, per poder brindar a les víctimes les eines necessàries per empoderar-se en ple dol.
- **Comissió Colombiana de Juristes:** és una organització que busca per mitjans jurídics el ple respecte a Colòmbia dels drets civils i polítics, econòmics, socials i culturals, així com del dret humanitari. Va caldre remetre's a aquesta organització abans de la reconstrucció de casos de desaparició forçada pel seu èmfasi en l'*enfocament humanitari*, que té com a objectiu

alleujar el sofriment i mantenir la dignitat humana de les víctimes i les seves famílies com a nucli, la qual cosa s'aconsegueix per mitjà de: 1. La creació de confiança per part de les víctimes enfront de la institució i les persones que avancen la cerca humanitària; 2. La creació de mecanismes que li permetin a la víctima participar en totes les etapes de la cerca humanitària, fins al seu lliurament; i 3. La creació de mecanismes de participació que tinguin efecte reparador, la qual cosa obliga a enfortir el component psicosocial i a permetre l'accés a condicions que propiciïn l'esclariment de la veritat i la dignificació de les víctimes. (Comisión Colombiana de Juristas, 2018, p. 31)

e. Guia d'entrevista: A continuació, es va donar pas a l'elaboració de l'instrument de recol·lecció d'informació, una guia d'entrevista semiestructurada el planejament i desenvolupament de la qual van ser pensats per no recrear els fets victimitzants, és a dir, es va optar per indagar des de la quotidianitat per conèixer les persones i el territori des de la seva vida del dia a dia. Això porta a un acostament més personal i amè que permet l'exercici retòric des de les vivències agradables al costat de l'ésser que no hi és. Els familiars de víctimes de desaparició forçada s'han hagut d'enfrontar a innumbrables entrevistes que els demanen narrar el fet amb finalitats legals, però són pocs o nuls els escenaris que els fan sentir-se realment escoltats, per la qual cosa estava a les nostres mans donar-los a entendre com de valuós és el seu relat i com de rellevant la seva lluita per accedir a la veritat, que no està sol o sola.

Tenint clar això, i centrant la discussió en la importància de la recerca social en aquesta mena d'escenaris que exigeixen una formació prèvia, es van configurar diversos camps de saber a indagar, per poder conèixer d'una manera holística i integral la situació de vulneració de drets i com se senten les comunitats. És així com es van abordar les següents temàtiques

a través de la guia d'entrevista semiestructurada: identificació d'altres danys i afectacions associats amb la desaparició forçada, l'experiència de dolor viscuda pels familiars víctimes i les seves formes d'afrontament i les barreres de tipus social i estatals enfront del reclam de drets i processos de reparació. Les entrevistes cobrien les anteriors categories, de les quals van emergir els següents projectes de recerca en modalitat de grau, això, previ exercici analític de les entrevistes i l'interès d'indagar uns camps concrets: "La Julia Meta: danys i afectacions socioterritorials en el marc del conflicte armat"; "Com se li parla al desaparegut? Amb l'emoció estrenyent per dins. Acció col·lectiva i individual en el marc de la desaparició forçada des del dolor i les emocions de familiars víctimes a Uribe Meta", i l'últim projecte, denominat "Reconstrucció de casos de desaparició forçada des de les veus de familiars víctimes a Uribe Meta: reflexions des del trauma social".

4.2. Durant

a. Entrevista en profunditat: Arribat el moment d'aplicar l'instrument, és a dir, de l'*entrevista de diàleg per corroborar l'escolta* (Muñoz et al., 2020), se sintetitza tot el que s'ha après i recollit en trobades anteriors, proporcionant un espai en el qual més que una sèrie de preguntes s'ha de connectar amb les persones, donar pas a les seves narratives i sobretot cal que l'investigador adopti una actitud d'escolta per captar totes les dimensions i potencialitats del que es diu i el que no en l'entrevista. És l'únic moment en el qual la sèrie de supòsits que s'han anat construint es reafirmen o contraposen a partir dels relats de les víctimes. Sumat a això, les condicions per a la narració i l'escolta es donen en la mesura que l'ambient i entorn on es fa és agradable per a l'entrevistat, per això es va decidir desenvolupar-les a casa de cadascun d'ells, a excepció dels integrants de l'assentament indígena Embera Chami, perquè les condicions de seguretat del moment van impedir el desplaçament a les seves llars, per la qual cosa va caldre adequar el lloc de residència dels investigadors.

Sumat a això, apuntant a la reconstrucció del cas d'una forma diferent tenint com a referent l'enfocament humanitari, més enllà dels termes legals i la recreació del mal, es va procurar que en el moment de l'entrevista fos present algun element que evoqués la presència del desaparegut, que permetés parlar a partir d'aquest i de les vivències i moments que habiten aquell objecte que és important per als familiars. De la mateixa manera, des de l'enfocament va ser possible un diàleg fluid i obert, amb la presència de suport psicosocial i que va oferir la possibilitat de transcórrer el temps amb tranquil·litat i la plena confidencialitat.

b. Cuidant el cuidador: En els processos d'acompanyament a víctimes en escenaris de conflicte sociopolític és important executar una guia de primers auxilis als entrevistadors com a proposta de cura emocional als integrants del planter a causa de les conseqüències negatives que es donen per l'exposició al dolor i sofriment de les víctimes. Qui escolta es carrega d'una sèrie de sentiments com ràbia, compassió, temor, entre d'altres, que com planteja Mosquera (2012) poden portar a la mobilització

d'accions enfront dels fets o, per contra, reconèixer les difícils condicions i realitats que viuen les comunitats en els territoris acumulades històricament. En tot cas, l'intercanvi i/o transferència emocional porta amb si per a alguns professionals un desgast emocional; exemples d'això són, en paraules d'Arón i Llanos (2014), sensacions de buit, decaïments psicològics, desmotivació, sentiments de culpa, impotència i frustració.

Tenint clar l'anterior, va ser imprescindible per als integrants del planter comptar amb aquest suport emocional en la mateixa visita al territori en la qual es va fer l'entrevista en profunditat pels riscos ocasionats després de l'exposició a narracions carregades de dolor, amb la finalitat de canalitzar aquestes emocions generades després de llargues jornades d'escolta, perquè cada parella havia de conduir entre 3 i 4 entrevistes en la visita. Aquesta guia, anomenada *La meva Maleta*, va ser dissenyada i executada per un treballador social integrant del planter i tenia estudiats escenaris per a la trobada personal i confrontació emocional, així com un comunicat grupal per compartir o no l'identificat. Finalment, va proposar un pla de millora que permet la projecció per a futurs exercicis.

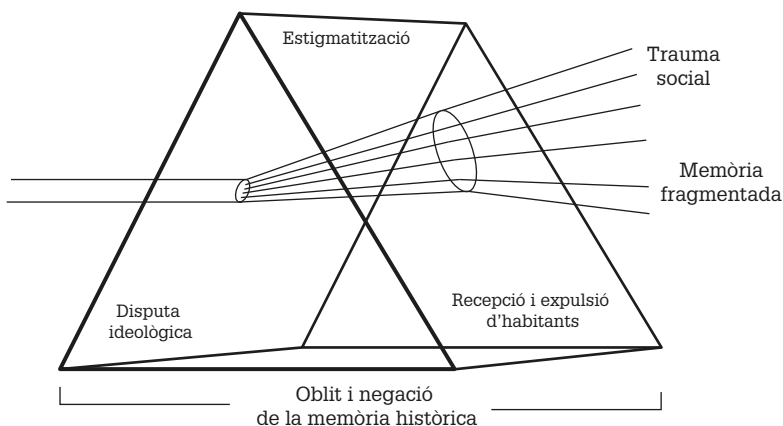
El procés metodològic que correspon al després es condensa en els resultats de recerca i en alguns assoliments que s'expliciten en el següent apartat.

5. Resultats del procés d'investigació

El desenvolupament d'aquest procés va visibilitzar elements fonamentals per conèixer i comprendre en profunditat el fenomen de la desaparició forçada a Uribe, Meta. Alguns dels resultats d'aquests projectes que van ser rellevants quant a aquesta comprensió van ser:

- **L'emergència conceptual del territori prismàtic**, que el grup investigador va denominar com aquell territori on els múltiples danys i afectacions conflueixen enfront de la seva lectura; alhora, aquesta confluència en fa més complexa la comprensió, ja que qualsevol mal no es pot veure aïlladament dels altres. Per al cas d'Uribe, Meta, aquesta lectura es concreta en l'esquema següent.

Figura 6. Territori prismàtic

Font: Gaona et al., 2020.

L'estigmatització que vam tenir va ser molt gran, llavors tot això, quan van obrir (...) ja la gent tenia una visió diferent del que era en realitat. Venien, mataven, feien el que volien i "no, perquè són guerrillers" però la gent era pagesa normal de (...) que treballaven per sostenir a la seva família. (Testimoni familiar víctima, 2019)

El territori prismàtic té tres cares; primer com un **territori de recepció i expulsió d'habitants** des que el municipi va formar part de la zona de distensió i després l'arribada dels grups paramilitars, per ser un lloc estratègic per actuar els grups armats presents a la zona, la qual cosa va provocar accions per al control polític de la zona traduït en la fustigació a la població per la tinença de la terra, que com a conseqüència final va produir múltiples desplaçaments.

D'altra banda, és un territori **en disputa per la formació ideològica** i, per això mateix, un territori estigmatitzat, en relació amb la formació ideològica impartida mitjançant el reclutament, que el grup investigador diferencia en dos escenaris: el de la guerrilla com un reclutament forçat-influenciat políticament, econòmicament i ideològicament; i la dels paramilitars com un reclutament forçat mitjançant les amenaces. En conseqüència, Uribe és un territori estigmatitzat que carrega amb l'imaginari producte de la zona de distensió i la presència de Casa Verde que és un municipi guerriller, per la qual cosa va ser convertit en objectiu militar de paramilitars i l'exèrcit nacional, que tenint com a excusa aquest imaginari van assetjar, van castigar i van torturar a la població, como en reten compte els testimonis següents:

Es vol afirmar que Uribe és un **territori d'oblit i negació de la memòria històrica** en l'àmbit institucional, ja que les entitats neguen el fet, negant el record i la memòria i generant processos de revictimització en la mesura que per a una víctima el reclam és una manera de reivindicar

la seva ciutadania perquè en el moment d'exigir un dret està exercint-la perquè l'Estat la faci visible. Però si hi ha negació i oblit, la víctima no és reconeguda en la seva condició de ciutadana, per la qual cosa hi ha una vinculació entre revictimització i ciutadanes negades. Enmig de la complexitat que es viu fruit de la trajectòria històrica i dels processos no reparats, els familiars víctimes entrevistats al·ludeixen haver viscut principalment despullament, desarrelament, desplaçament, fustigació, reclutament, execucions extrajudicials, tortura, omissions o negacions al conflicte que van causar estigmatització o oblit i desaparició forçada. Aquests fets van tenir afectacions en les dimensions personal, familiar i comunitària.

▪ **La comprensió de dinàmiques de les afectacions socioterritorials associades al conflicte** i en específic a la desaparició forçada a la zona, enfront de la qual el grup de recerca va inferir, com pot veure's reflectit en l'esquema anterior, les dinàmiques del conflicte, que, segons les manifestacions de les víctimes, han desencadenat una sèrie d'afectacions en l'àmbit socioterritorial dins de la problemàtica de desplaçament, que es reconeix com l'objectiu i fi última dels diferents actors en relació amb dur a terme aquestes accions contra la població, comunitats i territoris.

Soc una desplaçada de la finca bananera anomenada Mapoma, situada al corregiment nova colònia del municipi de Turbo, d'aquí me'n vaig anar cap a Remedios Antioquia, on em vaig establir econòmicament. Al cap d'un temps em van sostreure totes les meves pertinences i em va tocar fugir cap a Munteria Córdoba, on vaig declarar per primera vegada, després me'n vaig anar cap a Barranquilla i de Barranquilla em vaig establir aquí, a La Julia. (Testimoni de familiar víctima, 2019)

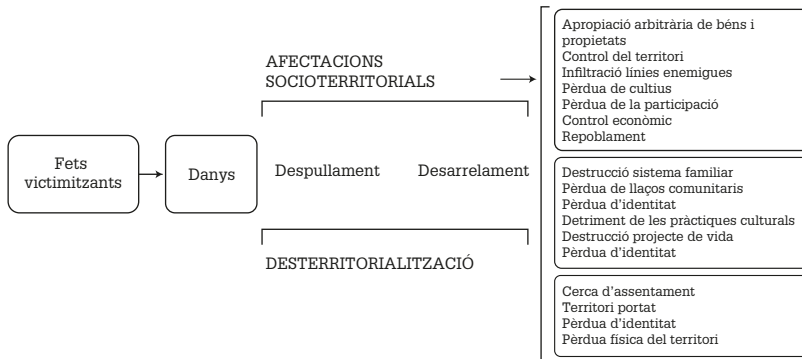
Per arribar a parlar en concret de les afectacions socioterritorials és necessari reconèixer tot el procés que té lloc; iniciant pel desenvolupament d'esdeveniments violents i victimitzants que ocasionin un mal que estigui comprès des d'una o diverses de les tipologies presentades amb anterioritat; posterior a aquests danys es dona continuació amb l'ús d'estratègies determinades en el despullament i el desarrelament; que porta amb si una sèrie d'afectacions territorials de diferent ordre; en termes de tinença de béns, canvis en les formes i dinàmiques de vida, cerca de noves formes, donant com a resultat una total desterritorialització de les víctimes. Concretament, es caracteritzen aquestes accions com a fets empresos per grups armats al marge de la llei, així com grups armats pertanyents a l'Estat, que van dur a terme esdeveniments transgressors entre els quals s'identifiquen les amenaces i intimidacions, acompanyades d'homicidis selectius, massacres, actes de violència sexual, entre d'altres, usats com a estratègia militar, amb la finalitat de generar por, perquè les poblacions en el present cas de les víctimes es vegin obligades a deixar els seus territoris, les seves vides, els seus béns i propietats en més d'una ocasió.

Aquests abandons causen, a més, l'ocupació total de nous actors que coordinen processos i dinàmiques que estan a favor de les seves lògiques econòmiques i militars. Les activitats productives, econòmiques

de mobilitat canvien, limitant al màxim tota expressió de rebel·lió o exigència de drets. Reflectit en temes tangibles, les pèrdues es materialitzen en cultius, que majoritàriament són propis (però que per descomptat no superen l'hectàrea), es componen principalment de cultius de plàtan, arròs, blat de moro i iuca; d'altra banda s'inclou la pèrdua d'habitatges, finques, animals, dels quals destaquen el bestiar i gallines; aquestes formes són manteniments econòmics que asseguren l'estabilitat econòmica a tot el sistema familiar. Com s'esmentava en apartats anteriors, les dinàmiques de treball es donen des de la ruralitat i el camp, la qual cosa fa que els ingressos no siguin tan alts, que les economies siguin familiars, és a dir, que tant els membres del nucli familiar com de la família extensa participin i treballin conjuntament.

En relació amb el desarrelament s'identifica que els diferents esdeveniments que travessen les víctimes responen a un despreniment abrupte en la relació establerta amb el territori, que ocasiona la pèrdua del sentit i la proximitat existent entre els habitants i el seu lloc d'assentament. De la mateixa manera, les lògiques assumides des de la pertinença a un lloc canvien, emocionalment es fractura la connexió que hi pot haver entre les persones i el lloc que són obligades a deixar, però també amb el nou lloc al qual han d'anar-se'n, que no han projectat en els seus plans i en el qual es preveu que de la mateixa manera pugui tornar a ocórrer un esdeveniment similar. Aquests processos s'il·lustren en l'esquema següent:

Figura 7. Afectacions socioterritorials al territori d'Uribe, Meta

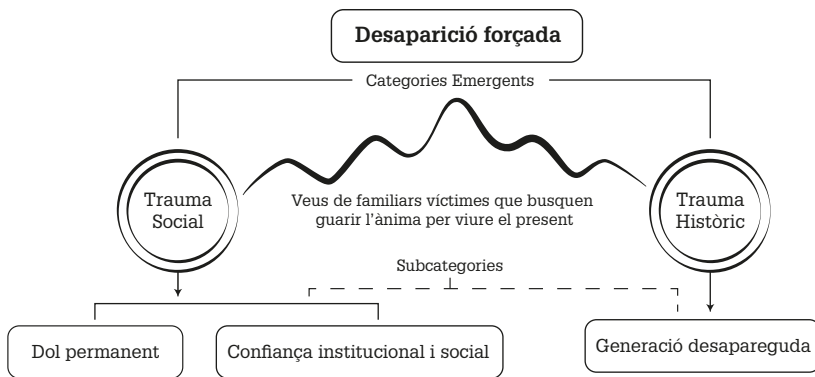
Font: Quevedo i Pinzón, 2019.

El procés de guerra va ser dur, nosaltres en certa manera, en el sentit que va ser una mica més tou, les FARC en el sentit tou que no va ser tan... no l'enfrontava tant, era un exèrcit, sí, per la qual cosa era un tema de consolidació. La guerrilla arribava i bé, a canvi d'un altre arribava un i fins a desvestir-lo el feien. El trobaven a un i posem que anàvem dos cap a la finca i allà en un altre costat, trobàvem dues o tres patrulles i ens agafava "vostè quin camí agafa..." i li feien allà, no li importava que vostè fos dona, indígena, res... per revisar-li les mitges a veure què hi portava, fins a la roba,

i, si no, doncs se l'emportaven i el torturaven a un amb matxet i pistola i li deien "vejam, digui'm on és el comandant, on es la guerrilla, vostè que sap... (Testimonio de familiar víctima, 2019)

▪ **Permanència d'afectacions psicopolítiques en familiars víctimes de desaparició forçada:** aquestes afectacions es van centrar en la categoria de trauma sociopolític, que es concreta en fets concrets i particulars a aquest territori i és la desaparició d'una generació i les ruptures amb la història, la cultura i la pèrdua de confiança enfront dels organismes estatals que això ha deixat com a conseqüència, la qual cosa es visibilitza en l'esquema següent:

Figura 8. Afectacions relacionades amb el trauma social entorn de processos de desaparició forçada a Uribe, Meta

Font: Urrego i Cubillos, 2020.

Finalment, correspon esmentar l'etapa actual del procés que refereix al disseny i execució d'*estratègies per a l'apropiació social del coneixement*, que es tradueix en una manera dignificant de fer devolució del procés a les comunitats, perquè aquestes no han de ser només subministradores d'informació, i la manera en què es recreen altres escenaris per compartir aprenentatges, per educar per a la pau a les ciutats, per construir i formar en memòria. És així com s'avança en l'elaboració de contes basats en les entrevistes fetes, els quals no busquen l'animació del dolor o els delictes, sinó el reconeixement de les capacitats de cada persona, una manera de representar la lluita que cadascú ha afrontat de manera diferent.

Atès el caràcter sociopolític i ètic del procés d'investigació, aquest últim pas metodològic és de gran rellevància, com l'equip d'investigació va comprendre: el valor social i ètic d'involucrar les comunitats en processos futurs crítics i reflexius, aprendre a situar les discussions acadèmiques en escenaris de debat on la recerca és la principal eina de fonamentació epistèmica i les implicacions polítiques de les lluites compreses d'uns altres

i altres lluites que es tornen pròpies per un procés d'investigació reflexiu; en aquest sentit es van elaborar diverses estratègies d'apropiació:

▪ **Curs de curta durada** anomenat "JOVES QUE TRANSFORMEN. Eines pedagògiques per a la construcció de memòria", dirigit a estudiants de grau desè i onzè del col·legi del cap de municipi a Uribe. En aquest, per mitjà de la pedagogia que involucra l'art (música, fotografia, escriptura, narratives i teatre) es va buscar desenvolupar un exercici de no oblit perquè poguessin reconèixer que la memòria i la pau no són elements aliens a ells, que poguessin reforçar el sentit de pertinença al seu territori i ser potencials agents de canvi, perquè hauran adquirit eines que poden utilitzar per ser replicadors de pau i memòria al territori.

▪ **Ponències en esdeveniments acadèmics i capítols de llibre:** el seu objectiu es va centrar a visibilitzar les dinàmiques de la conflictivitat del territori i les categories que van emergir en la comprensió d'aquest i posicionar-les en l'àmbit del debat acadèmic dels estudis de pau, conflicte i postacords a Colòmbia. De la mateixa manera, socialitzar l'experiència de formació d'investigació des de la perspectiva de la docència i des del lloc dels investigadors en formació.

▪ **Llibre de contes:** es va elaborar amb la intenció de reconstruir des del llenguatge literari els records de les víctimes de desaparició forçada i enfortir els processos de pedagogies de la memòria i del record a través d'un text que pogués ser emprat pels col·legis de la zona d'Uribe, Meta, com a material pedagògic i que al seu torn evoqués accions de no repetició. Es tracta d'una compilació que, més enllà d'evocar fets dolorosos, pretén narrar des de la lluita i la resistència de les comunitats afectades pel delictes de la desaparició forçada.

▪ **Exposició artística:** partint del reconeixement de les diferents accions i els diferents llenguatges narratius per donar compte dels resultats dels processos d'investigació, el grup en conveni amb la Universitat Jorge Tadeo Lozano i en particular amb el col·lectiu d'artistes il·lustradors van donar suport al procés editorial del llibre denominat *Un día sin ti, una vida contigo*.

Per a l'equip investigador va ser fonamental fer un exercici constant d'escolta que es va desenvolupar com el major potencialitzador de l'emergència comprensiva de cadascuna de les categories que van possibilitar fer una lectura més complexa del conflicte a Uribe, Meta, i especialment del procés de desaparició forçada al territori.

6. Aprenentatges a manera de conclusió

Aquest apartat es presenta a tall de conclusió i se centra en una lectura pedagògica del procés a la llum de la formació per a la recerca en contextos de conflicte. Aquesta lectura es fa des dels elements següents:

a. Des del lloc dels processos d'investigació

L'ètica i la cura com a elements fundadors de la investigació: Un dels aprenentatges que deixa el procés és la postura de l'investigador social enfront de les víctimes, que implica un compromís ètic, polític, personal i emocional amb tota la càrrega afectiva que es compromet en escoltar els abastos de la violència en els territoris amb un impacte més gran del conflicte sociopolític, per mobilitzar accions més enllà de la presentació d'informes i en funció de la dignificació de les víctimes, la qual cosa no acaba després del recull d'informació, sinó que requereix estratègies de difusió i devolució amb les quals les comunitats estiguin d'acord per no recaure en escenaris de revictimització.

De la mateixa manera, són rellevants les accions d'autocura, perquè tot i que els processos d'acompanyament han d'estar centrats en la víctima, no poden desconèixer la humanitat de qui investiga. Això es tradueix en protocols de seguretat que protegeixin la integritat del grup que entra en territoris amb presència de grups armats i una protecció emocional que tingui en compte que en la conversa l'entrevistador es connecta amb les narratives de les persones, s'aproxima al dolor viscut en els territoris i recrea els fets de la guerra, tenint com a resultat desestabilitzacions emocionals que de no ser ateses al moment impacten en la seva quotidianitat. Per això, és necessari tenir en compte en el planejament del procés els escenaris que permetin canalitzar les emocions, deixar anar i mobilitzar accions per transformar la negativitat en iniciatives que acompanyin les víctimes no des de la compassió, sinó apostant per la seva lluita i la seva resistència.

Desenvolupar processos en escenaris de conflictivitat: això implica un estudi profund dels fenòmens històrics, socials, polítics i econòmics que donen origen als conflictes en els territoris. Aquesta lectura no ha de ser superficial, ha de donar-se en un ambient analític on l'exercici de prendre postura política i ètica enfront del fenomen és fonamental; aquesta postura ha de gaudir d'un clima d'acords que sigui un punt de trobada entre els investigadors. En aquest sentit, el lloc ètic i polític des d'on es fa la lectura de la conflictivitat és el punt de partida per comprendre i afinar l'observació sobre el terreny, acostar-se a les víctimes, entendre la dinàmica política del territori i sobretot comprendre la dinàmica social, cultural i política del moment actual en què el fenomen es presenti.

En desenvolupar processos d'investigació en escenaris de conflictivitat és fonamental educar i educar-se com a investigadors i coordinador en camp assumptes referits a la cura i l'autocura. Això implica fer una lectura de les emocions com a essència i plataforma per a l'escolta, les

emocions dels qui investiguen, les percepcions de vida i lloc de subjecte que li atorguem als altres, però també les pròpies, perquè aquest és lloc de referència per comprendre els relats, per sensibilitzar-nos amb ells i alhora el lloc des d'on fem autoreflexió del mal que ells puguin causar-nos, en tant que això és un assumpte d'ordre prioritari perquè el dolor de l'altre no s'aguditi amb el nostre. En aquest sentit, recomanem fer el treball en camp sempre en parelles que siguin emocionalment complementàries, per això cal elaborar abans del treball en camp un perfil emocional i psicoafectiu dels qui acompanyem aquests processos; amb la mateixa rellevància, l'equip investigador ha de comptar amb estratègies d'acompanyament per a investigadors que permeti un clima d'escolta propici i atendre algunes situacions d'afectacions psicoemocionals en el moment adequat.

b. Des del lloc dels processos organitzatius i de memòria als territoris

Implicacions d'investigar en escenaris de conflicte: Els processos d'acompanyament psicosocial a víctimes són essencials en escenaris de conflicte sociopolític on encara la por i el sotsobrec de la guerra són presents, on les represàlies per als qui denuncien o parlen són l'amenaça diària, on la violència s'ha naturalitzat i el soroll de les guerres no mobilitza en gran manera, on s'ha construït una memòria des dels qui posseeixen el poder i no des dels qui han patit directament la violència, perquè és la possibilitat de construir des de baix, de visibilitzar els abastos del conflicte, de donar veu a les comunitats que han estat vulnerades.

Investigar en escenaris on la guerra no ha cessat implica també ser objecte de persecució, fustigació i vigilància per part d'actors que tenen el rol d'ocultar la veritat i impedir els processos de memòria. Per això es fa fonamental aprendre a tenir sistemes d'alertes i de cura en el terreny, que passen per tenir aliats en el territori, monitoritzar amb anterioritat a la visita al terreny la dinàmica social i política del territori i comptar amb informació clara dels actors estratègics i les seves trajectòries polítiques. En aquest sentit, els investigadors han d'assimilar que part de la lectura de context també són els sistemes de protecció per a la vida dels qui investiguen i allà ha de donar-se prou temps per llegir i rellegir les trajectòries violentes i accions executades en el terreny.

Els investigadors que se situen en contextos d'alta conflictivitat es veuen enfrontats a la por per la seva integritat, al dolor dels relats i la indignació pel que ocorre o no enfront dels processos de justícia, veritat, reparació i no repetició de fets violents en els contextos on es desenvolupen els processos d'investigació; aquests factors són elements que no han d'estar per fora d'estratègies, mètodes i tècniques d'aproximació al context, a la formació d'investigació i a la formació pròpiament dita de les disciplines que acompanyen aquests processos; aquesta potser és una reflexió més fonamental que de l'experiència i l'acte reflexiu de la mateixa.

Referències bibliogràfiques

- Achugar, H. (1992). Historias paralelas / historias ejemplares: la historia y la voz del otro. *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 36, 51-73.
- Albaladejo Escribano, I. (2009). *La desaparición forzada de personas en Colombia: Guía de normas, mecanismos y procedimientos*. Oficina en Colombia del Alto Comisionado de las Naciones Unidas.
- Álvarez Vanegas, E., Llorente, M. V., Cajiao Vélez, A., i Garzón V., J. C. (2017). *Crimen organizado y saboteadores armados en tiempos de transición. Serie Informes No. 27*. Fundación Ideas para la Paz.
- Arón, A. M., i Llanos, M. T. (2014). Cuidar a los que cuidan: desgaste profesional y cuidado de los equipos que trabajan con violencia. *Sistemas Familiares*, 20(1-2), 5-15.
- Ávila, C. (2019, agost 28). Las buscadoras de los desaparecidos: mujeres que traducen el dolor en lucha y valentía. *El Espectador*. Recuperat 14 febrer 2020, de <https://www.elespectador.com/colombia2020/justicia/desaparecidos/las-buscadoras-de-los-desaparecidos-mujeres-que-traducen-el-dolor-en-lucha-y-valentia-articulo-878133>
- Blair Trujillo, Elsa. (2005). Memorias de violencia, espacio, tiempo y narración. *Controversia* 185. Centro de investigación y educación popular. <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/Colombia/cinep/20100925102035/memoriasControversia185.pdf>
- Centre Nacional de Memòria Històrica. (2016). *Hasta encontrarlos: El drama de la desaparición forzada en Colombia*. Centre Nacional de Memòria Històrica.
- Comisión Colombiana de Juristas. (2018). *Guía 03. Labor humanitaria de búsqueda de los desaparecidos en Colombia*. Comisión Colombiana de Juristas. https://www.coljuristas.org/nuestro_quehacer/item.php?id=156
- Fasciol, A. (2010). Ética del cuidado y ética de la justicia en la teoría moral de Carol Gilligan. *Actio*, 12, 41-57.
- Gaona, J. S., García, A., i Urrego, K. (2020). *¿Cómo se le habla al desaparecido? Con la emoción apretando por dentro. Acción colectiva e individual en el marco de la desaparición forzada desde el dolor y las emociones de familiares víctimas en Uribe Meta*. (Tesi de Fi de Grau). Universidad de La Salle, Bogotá.
- Gilligan, C. (1985). *La moral y la teoría: psicología del desarrollo femenino*. Fondo de Cultura Económica.

- Mosquera, C. (2012). Las prácticas de las intervinientes en los procesos de atención psicosocial a la población desplazada por la violencia sociopolítica colombiana. *Trabajo Social*, 14, 11-27.
- Muñoz Proto, C., Ancapichún Hernández, A., i Squella Soto, R. (2020). El proceso de diseño de un estudio narrativo sobre no-violencia centrado en la escucha. Desafíos éticos, socio-históricos y metodológicos del trabajo con relatos de lucha social en Chile. *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 45, 143–163. <https://doi.org/10.5944/empiria.45.2020.26307>
- Muñoz Proto, C. i Opotow, S. (2019). Justice, activity, and narrative: Studying the World March. Dins P. Coleman & M. Deutsch (Eds.). *Psychological Components of Sustainable Peace* (p. 177-196). Peace Psychology Book Series.
- Porta, L., i Flores, G. (2017). Investigación narrativa en educación: la expansión del valor biográfico. *Revista del IICE*, 41, 35-46. DOI:10.34096/riice.n41.5156
- Programa de las Naciones Unidas per al Desenvolupamnt. (2014). CAUCA: *Análisis de conflictividades y construcción de paz*. PNUD.
- Quevedo, L., i Pinzón, M. F. (2019). *La Julia Meta: Daños y afectaciones socioterritoriales en el marco del conflicto armado*. (Tesi de Fi de Grau). Universidad de La Salle, Bogotá.
- Semana. (2016, marzo 28). Las sombras que persiguen al general Montoya. *Semana*. Recuperat 14 febrer 2020, de <https://www.semana.com/nacion/articulo/falsos-positivos-antecedentes-del-general-mario-montoya/467060/>
- Semana. (2019, abril 13). La retaguardia disidente. *Semana*. Recuperat 14 febrer 2020, de <https://www.semana.com/nacion/articulo/la-guerra-de-las-disidencias-de-las-farc-en-el-orient/609314/>
- Urrego, L., i Cubillos, K. (2020). *Reconstrucción de casos de desaparición forzada desde las voces de familiares víctimas en Uribe Meta: reflexiones desde el trauma social*. (Tesi de Fi de Grau). Universidad de La Salle, Bogotá.